

## SYMBOLETS DIMENSIONER

Hans Siggaard Jensen

*I artiklen præsenteres en analyse af de forskellige måder symbolbegrebet fremtræder på, og der gives en skitse af dets historie, samt en præsentation af nogle grundlæggende symbolopfattelser og -filosofier. Dernæst analyseres ud fra en række problemer de dimensioner, som symbolbegrebet må fattes i. Der afsluttes med en analyse af forholdet imellem symbol og begreb.*

La Nature est un temple où de vivants piliers  
Laissent parfois sortir de confuses paroles;  
L'homme y passe à travers des forêts de symboles  
Qui l'observent avec des regards familiers.

Naturen er et Tempel, hvor levende Søjler står  
hviskende på dunkle, ugranskelige Love.  
Mennesket må vandre gennem Symbolers Skove,  
som med fortrolige Blikke følger ham, hvor han går.

(Charles Baudelaire: Correspondances/Samspil fra Les  
Fleurs du Mal/Syndens Blomster, da. overs. Swane)

I det følgende vil jeg først afsøge det rum hvori vores brug af ordet »symbol« bevæger sig, og give nogle eksempler på den mangfoldighed, der måske kan få en og anden til at mene, at der slet ikke er tale om en sådan brug, at vi med rette kan kalde det et begreb. Dernæst vil jeg – efter et forsøg på en foreløbig præcisering – give en historisk skitse af symbolbegrebets udvikling, uden dog nødvendigvis at antage, at der er andet end familie-lighed imellem de forskellige brug vi gør af det. Jeg vil så karakterisere nogle af de forsøg, der har været gjort på at gøre symbolbegrebet til den centrale forståelseskategori, selvom det mest ambitiøse moderne forsøg, Nelson Goodmans »approach« henimod en symbol-teori, netop resulterer i en minutiøs analyse af en bred og mangfoldig vifte af notationer og funktioner. Endelig vil jeg forsøge at summere op med en

---

Hans Siggaard Jensen er docent og studieleder ved Handelshøjskolen i København. Er uddannet i filosofi, matematisk logik og psykologi. Har skrevet bl.a. *Medicinsk Videnskabsteori, Teknologikritik og Skruen uden ende – den vestlige teknologiske historie* samt artikler om videnskabsteori og erkendelsesteori.

præsentation af de dimensioner, som jeg mener symbol-begrebet udfolder sig i, skal vi sige dets begrebsmæssige topologiske rum. Det er ikke uafhængigt af de problemstillinger, som sættes i kraft af forsøg på at præcisere dette ellers uoverskuelige begreb.

## Forvirring

Jeg køber en ting for 1 kr. og siger »Det er blot en symbolsk betaling«. Hvad mener jeg egentlig? Jeg opfatter måske også selve betalings-handlingen som rent symbolsk. Senere deltager jeg i et kursus i symbolsk logik, og opdager at det er mere krævende end bare at aflevere en én-krone. Måske er min deltagelse også bare symbolsk. Men hvad er den symbol på? Måske på min egen overvurdering af mig selv. Men i kurset møder jeg logikeren Kurt Gödel, som jeg efter kurset opfatter som et symbol på dette århundredes intellektuelle situation. Han døde i øvrigt af paranoid spisevægring, hvilket bestemt også er symbolsk. Efter kurset i symbolsk logik føler jeg trang til noget lidt andet, og tager et kursus – meget dyrere end blot 1 kr. – i symbolsk ledelse og på vej hjem fra det køber jeg et leksikon over symboler. Efter alt dette er jeg så forvirret, at jeg gør korsets tegn.

## Ordbogen

Den franske ordbog *Petit Robert* – der symbolsk nok ikke er helt lille – opregner fire typer af betydninger af ordet »symbol«.

For det første kan ordet dække en kort og klar formulering af indholdet i en tro. Symbolet er en formel i betydningen af »formel«, der indgår i »trylle-formel«. Men også i betydningen at den er formelt fastlagt, vedtaget af f.eks. et kirkemøde, og tillægges en vis autoritet.

For det andet betydningen som vi finder i »Duen er et symbol på fred«, dvs. hvor noget konkret og »naturligt« via en mere eller mindre konventionelt fastlagt norm henviser eller associerer til noget abstrakt eller begrebsligt. Det er en meget bred kategori af betydninger.

For det tredje den betydning vi finder i »Liste over anvendte symboler«, hvor f.eks. \$ er et symbol for »dollar«, hvor et tegn eller del af et tegn per konvention repræsenterer en betydning.

For det fjerde den betydning vi finder, når vi betragter en person som symbolet på et eller andet. Dronning Margrethe kan således være et symbol, som f.eks. samler landet.

Det er ikke nogen helt tosset opdeling af betydninger. Men som den lille indledning også antyder, så er spørgsmålet, om der imellem disse betydninger er så megen lighed at der overhovedet kan være tale om ét begreb – symbolbegrebet – eller om der i virkeligheden er ganske mange forskellige begreber, der dækkes af samme ord.

### Præcisering

Der er vel ingen tvivl om, at hvis der er et focus for brugen af ordet »symbol«, dvs. en art focus for det begrebslandskab vi bevæger os i, så er det følgende. Der er altid tale om to domæner, et synligt domæne, duen, korset, bogstavet »x«, \$, og et andet domæne, synligt eller usynligt, og en relation imellem disse to typisk benævnt »repræsenterer«, »henviser til« ell. lign. Dernæst er der et element af konventionalitet involveret. Relationen er fastlagt per konvention, selvom det måske ikke altid er tilfældet eller det afhænger af hvad vi mener med »per konvention«. Det synlige tegn er muligvis også fastlagt per konvention, eller i hvert fald udvalgt per konvention. Om det der repræsenteres eller henvises til er fastlagt per konvention er langt mindre klart. Hvis duen er et symbol på fred så er valget af duen konventionelt og relationen ligeså, men er fred noget konventionelt?

Men det er også klart, at i mange sammenhænge er symbol-begrebet, hvis vi for et øjeblik lader som om der er et, mere fyldigt. Der er i mange sammenhænge ikke blot tale om repræsentation, men også om affektive og projektive forhold. Et symbol har betydning på mange måder ud over at henvise til. Ritualer er symbolske handlinger, og de har givetvis en henvisning, men de har også betydning i betydningen, at de er væsentlige for nogen. Jo mere vi fjerner os fra det rent repræsentationelle desto nærmere kan vi komme forhold, der ikke er konventionelle. Der er således formodentlig noget ikke-konventionelt knyttet til den brug man gør af symbol-begrebet i psykoanalysen.

### Etymologi

Ser vi på den etymologiske situation, så er ordet afledt af det græske ord for det kendetegn – for ikke at sige genkendetegn – der fremkom ved, at en given genstand blev brudt i to dele. To personer fra f.eks. samme sekt får så hver sin halvdel, og når de mødes kan de kende hinanden, aner-

kende hinanden, ved at de to halvdele kan føjes sammen til en helhed. Vi har her de afgørende forhold, to ting og en relation imellem dem. Brudfladen er frembragt, men er for så vidt ikke konventionel. Det er derimod valget af den genstand, f.eks. et bemalet potteskår, der brydes i de to stykker. Allerede det er et tegn, kendetegn.

## Eksempler

Hvis vi forsøger at få et overblik over situationen kan vi vælge et symbol, der har mange former for brug. Jeg vælger et »O«. Det er en lukket streg på papiret, og som sådan er det i sig selv noget. Dette noget kan perciperes – det er synligt – og det kan klassificeres. Det er en ellipse. Som sådan er der allerede en struktur knyttet til det. Det eksemplificerer en kategori, og er dermed et token af en type – ellipsen. Men et O er også et nul. Og som sådan er det et meget komplekst tegn, og også et symbol. Et O ligner ikke et nul, det er heller ikke et nul, og det repræsenterer ingenting – »that is the point«. Vi kan prøve at klargøre dette begreb, dets semantik og historie osv. osv.. Vi kan relatere det til begrebet »den tomme mængde« og påpege forskellen imellem den, som vi betegner Ø og nul og mellem Ø og {Ø}, der er en ikke-tom mængde osv. At nul som tal-tegn skrives O er tydeligvis helt konventionelt. Det kunne have været et hvilket som helst andet tegn. Men i hvilken sammenhæng det indgår som tal-tegn er kun delvist konventionelt. Taltegn må givetvis have en ordning, og de må »underkaste« sig andre regler, for overhovedet at være tal-tegn. Det hænger sammen med samspillet imellem domænet tal, og domænet tal-tegn. Taltegn må f.eks. kunne skrives lineært, dvs. i en følge - om det er fra højre eller venstre eller op eller ned er derimod for så vidt underordnet, konventionelt. Men et O kan også være et stort-»O«, hvor så »o« er et lille-»O«, dvs. et bogstav. Bogstaver ligner heller ikke noget, og også de er konventionelle. De er karakteriserede ved at de i nogle sammenhænge ikke har selvstændig betydning, de er bare tokens af et bogstav. Det er klart at »Ø« og »Å« både er bogstaver og ord, og at »Æ« ikke er det, i hvert fald ikke på rigsdansk. På nogle sprog er »O« et ord samtidig med at det er et bogstav. Bogstaver ligner heller ikke det de evt. repræsenterer, hvilket ord selvfølgelig heller ikke gør, hvis de er sammensat af bogstaver. Men et »O« kan være mere end det. Med lidt god vilje kan det også ses som et billede, et billede af et æg. Vi behøver bare mobilisere den overbærenhed vi anlægger overfor børnetegninger. Og »OOO« er så en række af de æg, som Konen med æggene tabte. Som et æg og som en ellipse er O'et en exemplifikation, i det ene tilfælde er det »bare« exemplifikation, idet et exemplar af en ellipse kun i en vis forstand repræsenterer kategorien, klassen eller det abstrakte objekt 'ellipse', og i det andet er det der exemplificeres blot en del af det, der også repræsenteres – så der er altså tale om repræsentation – nemlig aspekter

af æggets form (ægget er jo tredimensionalt, mens O er plant). »O« som et æg, er et billede. Et billede kan være et symbol, som når billedet af en stovle hængt over en butik siger, at her bor en skomager. Det er lige ved at være helt moderne – et logo, endda et logo med mening i.

Ellipse, æg, nul og O som i Ord, det er nogle forskellige måder hvorpå symboler fungerer. I dette tilfælde én og samme fysiske inskription. Lad mig nu se på et lille eksempel, der for mig at se afslører noget om symboldannelse og -brug. Det er det klassiske ølregnskab. Det består i, at man fører regnskab med de øller man tager i køleskabet, ikke ved at tælle et bestemt tal op med én hver gang man tager en øl, men i at man slår en lodret farvet streg på en typisk hvid flade. Stregen repræsenterer altså i princippet en tom ølflaske. Antallet af tomme flasker på NN's kollegieværelse er altså identisk – ideelt – med antallet af streger på ølregnskabet i NN's felt. Konventionen er så, at når man har sat fire streger efter hinanden fra venstre mod højre lineært, så sættes den femte skrå nedover disse. Den femte streg repræsenterer også en drukket øl. Men den er ikke lodret. Den sættes så det er nemmere til sidst at gøre ølregnskabet op. Fem, ti, femten, tyve, toogtyve. Der kommer altså noget nyt til, en art syntaks. Vi kan også sige, at der dannes et nyt symbol, der repræsenterer »fem drukne øller«. I hvert fald er der tale om to forskellige symboler i det »alfabet« vi har at gøre med. Og symbol nummer to repræsenterer i princippet det samme som det første, men har en anden funktion, en funktion, der alene er afhængig af strukturen i selve symbol-systemet. Det er også væsentligt, at man ikke uden at virke lidt forkert kan begynde et ølregnskab med at sætte den skrå streg. Den indgår i en bestemt handlingsrækkefølge. En, to, tre, fire og fem/skrå. For så vidt er systemet helt tilfældigt, konventionelt eller arbitrært, men samtidig er der en klar funktionalitet og et klart sæt af begrænsninger. Hvis man vil lave ølregnskab må der til hver drukken øl svare én og kun én inskription, men det er ikke nødvendigt at der til hver drukken øl svarer ét og kun ét tegn, for hver femte drukne øl repræsenteres ved et specielt symbol, en skrå øl. Den lettere tvangsneurotiske dranker kunne måske finde på at ordne sine tomme flasker i grupper på fem, for at kunne tælle dem. Det gøres så ved at have to tegn, flaske og mellemrum (hvis vi antager at hun normalt stiller flaskerne i berøring med hinanden). Men det er den skrå streg, der er så interessant, den er et spændende symbol, for den muliggør en art symbolernes selvstændighed. Verden er fuld af lodrette flasker og lodrette streger, men der er ingen svævende skrå flasker. Der er hermed ikke gennemført en fuld analyse af ølregnskabet syntaks og semantik. Det ville også kræve en redegørelse for tælling og for mit og dit, mine streger og dine streger.

Lad mig slutte med et sidste eksempel – positionssystemet. Vi kender det alle, titalssystemet. Et felt er tomt, et andet felt har et nul i sig. Det første

betyder blot at vi ikke har nogen information om antallet, det andet at det har vi, nemlig at antallet er nul. Men nul i »1002« siger, at der ikke er nogen ti'ere og nogen hundreder. og det kan det kun gøre fordi det står på forskellige positioner. Tallet læses sikkert først og fremmest fra venstre mod højre »et tusinde og to«, men vi tæller positionerne fra højre mod venstre, og fordi »1« står på den fjerde, betyder det »et tusinde«.

## Os selv

Det er et afgørende faktum at langt de fleste af os i løbet af relativt få år er i stand til at bevæge os hjemmevante rundt i disse mange former for symboler, notationer og systemer. At vi kan læse tal, regne med dem, føre ølregnskaber, se O som et æg og beskæftige os med geometri, samt selvfølgelig læse i avisen om bl.a. alle de ting der begynder med O. Ud over de her nævnte symbol-systemer kan vi også opnå færdighed i at se et O som symbol for ilt (oxygen), og vi kan lære mere avanceret matematik, logik, og lære at læse noder, hvor et liggende O kan være en hel-tone. Det er forbavsende at langt de fleste af os kan opnå færdighed i at håndtere denne symbol-mangfoldighed, og at vi kan opnå denne færdighed relativt hurtigt, i hvert fald typisk hurtigere end den der skal til for at vi kan forstå en analyse af alle disse forskellige typer af symbol-systemer.

Historisk er der også en jævn strøm af typer af symbolsystemer. Skrift er måske 6000 år gammel, talsystemer ligeså, positionssystemet lidt over 1000 år, node-systemet måske 400-500 år, matematisk notation for »infinisimalregning« ca. 300 år, kemisk notation 200 år, logisk notation 100 år, notation for algoritmer ca. 50 år osv. osv..

## Historie

Ser vi på symbolbegrebets historie så finder vi selvfølgelig hos Platon en første betydningsteori, men det er nok Aristoteles, der må regnes som den, der først formulerer en symbolopfattelse, og det sker som led i hans logik. I »Om fortolkninger« skriver han:

»Det talte er symboler på fornemmelser i sjælen, og det skrevne på det talte.«

Efter at have fastslået at ord og navne er hvad de er ifølge vedtægt, skriver han:

»'Ifølge vedtægt' siger vi, fordi ingen ting naturligt er et navn; det bliver det først når det bliver et symbol; også uarticulerede lyde – så som dyrenes – udtrykker noget, men ingen sådanne lyde er navne.«

Hermed lancerer Aristoteles en række problemstillinger, som har været centrale lige siden omkring ordet »symbol«. Senere i antikken, faktisk henimod dens slutning, diskuteres Treenighed og sakramenter heftigt. For Augustin er elementerne i nadveren symboler, der alene er ydre tegn på noget andet, åndeligt. De er muligvis i en vis forstand konventionelle, men også kilde til sandhed. Nadveren, Treenigheden, erkendelse af Gud via hans gerninger eller skabelse osv. osv., alt sammen er kilde til dybsindige overvejelser i middelalderens filosofi og sprogteori over mening, tegn og symbol. Thomas Aquinas gennemfører i forbindelse med overvejelser over muligheden for overhovedet at erkende Gud subtile analyser af analogisk ræsonneren, og af metaforens mulighed for at åbne for sandhed. Senere i renæssancen er symbolbegrebet knyttet til magien, og forestillingen om, at man igennem manipulation med de rette symboler på den rette måde kan opnå erkendelse, og også faktisk påvirke verden. Allerede den middelalderlige mystiker Raimond Lull havde fremsat og arbejdet med sådanne forestillinger om en »ars combinatoria«. Samtidig var man i renæssancen optaget af spørgsmålet om sprogs naturlighed eller konventionalitet. I Bibelen står der jo at Adam gav dyr og planter navne, og det navn han gav, »blev deres navn« (1. Mosebog 2,19). Hvilket var Adams sprog, og hvordan er relationen imellem det navn, han gav katten, og det vi giver den? Ikke desto mindre var den overvejende position igennem middelalder, renæssance og frem til sprogteoretikere som f.eks. John Locke, at symboler havde mening i kraft af konvention. Leibniz derimod var meget interesseret i det originale – man kunne næsten sige naturlige – adamitiske sprog. For logikeren er tegn og symboler konventionelle, men for magikeren kan de ikke være det. Magikeren må antage, at der er en tæt korrespondens imellem tingenes væsen og repræsentationen af det. For de fleste renæssance-filosoffer var tegn og symboler noget, der fremkaldte en reaktion i bevidstheden. Man tilsluttede sig Augustins definition af tegnet, som »... noget der selv sanses og som for bevidstheden fremkalder noget, der er noget andet end tegnet selv«. Tegn og symboler opnår således betydning og mening fordi de henviser til et mentalt sprog, der bestemt ikke er konventionelt (men som heller ikke nødvendigvis af sig selv afslører tingenes rette sammenhæng eller blot korresponderer med dem).

I 1600-tallet sker der en række væsentlige udviklinger. De væsentligste er, at der opstår en symbolsk baseret naturvidenskab. Manipulation med symboler er ikke længere forbeholdt magikere, alkymister og matematikere. Fysikere kan også være med. Galileo, Descartes, Huygens, Stevin, alle arbejder de med at skabe symbolsystemer, der både har repræsentationalitet og lader sig manipulere efter systemets egne regler med erkendelse til følge. Empirister som Hobbes og Locke følger trop med teorier om tegn og symboler. Hobbes skriver således i sin »De Corpore«:

»Now, those things we call SIGNS are the *antecedents of their consequents, and the consequents of their antecedents, as often as we observe them to go before or follow after in the same manner*. For example, a thick cloud is a sign of rain to follow, and rain a sign that a cloud has gone before, for this reason only, that we seldom see clouds without the consequence of rain, nor rain at any time but when a cloud has gone before. And of signs, some are *natural*, whereof I have already given an example, others are *arbitrary*, namely those we make choice of at our own pleasure, .... and words so and so connected, signify the cogitations and motions of our mind.«

At ord er tegn for ideer, »cogitations and motions of our mind«, er også den opfattelse John Locke har. Derudover er Hobbes den første der klart formuler en symbolmanipulationsteori om tænkning. »By RATIOCINATION I mean *computation*« som han siger helt direkte. Samtidens andre matematikere og filosoffer arbejdede stort set alle med lignende ideer, forestillinger om tænkning og problemløsning effektivt udført igennem manipulation efter regler af relevante symbolske repræsentationer. Descartes og Leibniz gennemførte den algebraisering, der var startet med den franske matematiker Vieta i slutningen af 1500-tallet. Han anvendte som en af de første bogstaver som symboler for tal.

Galileo, Descartes, Leibniz, Newton, alle arbejdede de med den basale antagelse, at virkeligheden lod sig repræsentere symbolsk, og at det symbolske system i sig selv tillod operationer, der var specielle for det, og som muliggjorde erhvervelse af viden – og ikke kun analytisk viden. Hvad der gjorde et symbolsystem egnet som erkenderedskab blev ikke studeret, og hvad der overhovedet karakteriserede et sådant ej heller. Det måtte vente til slutningen af 1800-tallet.

I slutningen af 1800-tallet sker to afgørende ting. For det første opstår en symbolvidenskab i form af en symbolsk logik. Det er Boole, Frege, Schröder, Peirce der skaber denne videnskab, der når sit første højdepunkt i Russell og Whiteheads store »Principia Mathematica«, der anvender det af italieneren Peano designede notationssystem. Det er den retning omkring symbol-begrebet, som knytter det meget tæt til formalisering. Det er i en vis forstand forestillingen om symbol som erstatning for indhold. Sybille Krämer siger i *Symbolische Maschinen*, at vi forstår ideen om formalisering, når vi kan forklare, hvorfor vi med formelle beskrivelser ikke kan fortælle historier. Den strukturelle lingvistik, som Saussure skaber på nogenlunde samme tid, sætter med sit præcise tegnbegreb en problematik om forholdet imellem naturlige symbolsystemer som sprog og formelle symbolsystemer. For det andet opstår en human- og samfundsvidenskab, der gør symboler til genstand for teoretisering på en helt anden måde. Det er studiet af myter og drømme. Den moderne an-



tropologi og psykoanalyse indfører en helt ny symbolforståelse. Symboler er her ikke kun betydningsbærende sproglige størrelser, der kan referere til mentale indhold eller abstrakte størrelser, men snarere ordnende og samlende fænomener, der ikke kun repræsenterer, men også strukturerer, ja nærmest fører et liv for sig selv. Antropologien og dybdepsykologiens forståelse af symboler involverer også en distinktion mellem tegn og symbol. Carl G. Jung sonderer signifikant nok mellem tegn som knyttet til bevidste og erkendte fænomener, mens symboler netop knytter sig til uerkendte forhold; forhold der dog åbenlyst har, eller anses for at have, eksistens. Antropologen Victor Turner har arbejdet med ritualer forstået som symbolske handlinger. Han skriver i »Symbols in Ndembu Ritual« »The symbols I observed in the field were, empirically, objects activities, relationships, events, gestures, and spatial units in a ritual situation.« Turner opfatter altså symboler som en meget bred vifte af fænomener, som har særlig betydning og funktion i det sociale system og indgår på særlig måde i ritualerne. Men det er antropologen, der konstituerer disse fænomener som netop symbol, mens det selvfølgelig sker på basis af observation og information. Turner følger lingvisten og antropologen Sapir i at skelne mellem referentielle og »condensation symbols«, der primært har emotiv eller affektiv funktion. Kondenserings-symbolet er »saturated with emotional quality«. Han citerer Sapir for følgende:

»while referential symbolism grows with formal elaboration in the conscious, condensation symbolism strikes deeper and deeper roots in the unconscious and diffuses its emotional quality to types of behaviour and situations apparently far removed from the original meaning of the symbol«.

Idag er denne forståelse af symboler og deres funktion f.eks. inddraget i ledelsesteori. Hvor den teknisk orienterede »scientific management« ønskede at skabe orden og rationalitet via videnskabelige metoder baseret på et mekanistisk princip om forudsigelighed og kontrollerbarhed, anskuer den symbolorienterede teori det hele i et ikke-instrumentalistisk perspektiv. Skabelse af mening er det centrale, og det sker via symboler, symboler der både er kollektive og individuelt internaliserede. Alveson og Berg fremhæver i *Corporate Culture and Organizational Symbolism* tre træk ved symbol-begrebet. Det første er symbolets evne til at ordne og organisere erfaringer, til at skabe helhed. Det andet er symbolets evne til at repræsentere, og til at være instrument for forskellige typer af erkendelse. Det tredje er symbolets placering i en helhed af andre symboler, i et symbolsystem, der har sin egen logik. Hvad der måske ikke siges eksplicit her, er det afgørende element af affektiv binding som knyttes til symbolet, både i det antropologiske og det dybdepsykologiske perspektiv.

For mig at se kan symbol-begrebets historie således opdeles i tre faser. Den første er den, hvor symboler betragtes som konventionelle tegn, der refererer til begreber. Det er perioden fra Aristoteles til slutningen af renæssancen. I denne periode fungerer troende og magikere og alle andre selvfølgelig også med ritualer og symboler, som de mener viser hen til en åndelig virkelighed, og hvor de bestemt opfatter disse symboler som kilde til sandhed. Dernæst sker der noget væsentligt. Symbolbegrebet bliver nu knyttet til forestillingen om erkendelse via symboler, på trods af at disse symboler er konventionelt fastlagte. Erkendelse sker via manipulation af symboler. Det er perioden fra ca. 1600 til slutningen af 1800-tallet. Dernæst sker der det, at symbol-systemer gøres til genstand for studium. Det sker over en bred front og på flere måder. Der er antropologien, religionsvidenskaben, psykoanalysen i den freudske variant og andre former for dybdepsykologi, samt lingvistik og formel logik. Også filosofisk sker der fremstød, idet flere filosoffer forsøger at gøre symbol-begrebet til det centrale begreb for en verdens- eller tilværelsesforståelse.

### Symbol-filosofi

Et omfattende forsøg på at gøre symbol-begrebet til det centrale filosofiske begreb er gjort af Ernst Cassirer. For ham er symbol-begrebet kernen i erkendelsen. I tredje bind af sit store værk om *Philosophie der symbolischen Formen* forsøger han at systematisere de måder, hvorpå symboler kan fungere. Han skelner imellem »Ausdrucksfunktion«, typificeret i myten, »Darstellungsfunktion«, som er den funktion vi finder i sproget, og »Bedeutungsfunktion«, som er den funktion vi finder i videnskabens brug af symboler. Der er for så vidt tale om en opstigning fra mere til mindre primitiv brug af symboler. Symboler selv forstås yderst generelt, som et ydre tegn eller en bestemt manifestation, der henviser til eller føjes sammen med noget andet i en åndelig eller bevidsthedsmæssig kobling. I sin artikel »Der Begriff der symbolischen Form im Aufbau der Geisteswissenschaften« definerer Cassirer »symbolsk form« på følgende måde: »..eine universalen Energie des Geistes« igennem hvilken ».. ein geistiger Bedeutungsgehalt an ein konkretes sinnliches Zeichen geknüpft und diesem Zeichen innerlich zugeeignet wird.« Mig bekendt er den tidligste forestilling Cassirer gør sig om de symbolske former udtrykt i et essay om Goethes forhold til den matematiske fysik, der blev publiceret 1921. I slutningen af dette essay forestiller Cassirer sig, at erkendelsesteorien skal udvides til at omfatte en teori om de væsentligste kategorier og grundretninger, som overhovedet har været anvendt til at forstå verden med. Cassirer ville udvide transcendental-filosofien fra de områder Kant havde arbejdet med, matematisk naturvidenskab, etik og kunst til også at omfatte de sproglige fænomener. For Cassirer udtømmes det logiske, det etiske og det æstetiske ikke de åndelige energiers virkefelt.

Sproget – og dermed det kulturelle – mangler. Dermed bliver imidlertid symbolbegrebet for Cassirer et så generelt overbegreb, at det næsten tømmes for indhold. Det væsentligste for mig at se, er Cassirers konstante påpegning af, at mennesket skaber sin verden igennem skabelse og brug af symboler, og det gælder for alle former for symbolbrug. Dernæst at Cassirer ikke ønsker at se nogen modsætning imellem den brug af symboler, som findes i kunsten, og den, der findes i videnskaben. Både erkendelsesteori og æstetik er kilder til symbolbegrebet. Og det er derudover igennem sprogets universalistiske træk, at en enhedsteori om mennesket og kulturen overhovedet – muligvis – lader sig realisere. I et sent arbejde om den moderne lingvistik begejstres Cassirer netop over det universalistiske indhold i den strukturelle lingvistik, som han finder den hos Hjelmslev og Jakobson – for Cassirer er de moderne versioner af Wilhelm von Humboldt. En anden symbolsk teoretiker, amerikaneren Nelson Goodman, har igennem analyser af kunstens faktisk anvendte symbolsystemer forsøgt mere teknisk at argumentere for lignende teser. Igennem konstruktion af symbolsystemer konstruerer mennesket sin verden. Verden er lige så mange forskellige verdener, som der er beskrivelser.

### Problemer og positioner: dimensioner

Det forekommer, at der er et spektrum af egenskaber ved symbolbegrebet knyttet til graden af konventionalitet eller arbitraritet. På den ene side er der opfattelser, der netop ser symbolbegrebet, i modsætning til andre typer af tegn, baseret på, at symboler er fuldt ud arbitrære. Peirce opfattede netop symbolbegrebet på denne måde. Saussure kunne slet ikke lide begrebet og ment, at der altid klæbede en vis grad af »naturlighed« til symboler. Det var således ikke muligt arbitrært at erstatte Fru Justitia's brug af vægten med f.eks. en stridsvogn. Peirce ville have talt om indeksikalitet i sådanne tilfælde.

For Freud forekommer det, at symboler bestemt ikke var arbitrære eller konventionelle, men muligvis heller ikke i nogen simpel forstand naturlige. Afdækningen af deres genese og placering i betydningsstrukturer og af de processer, for ikke at sige mekanismer, gennem hvilke de dannedes var et afgørende analytisk arbejde. Og det måtte forudsætte en dybtgående teoretisk forståelse af det mentale apparat og de psykiske processer. Det forekommer dog at Freud var imod en simpel opfattelse af symboler som en art skjult sprog, der kunne gives en kode for – en art symbolleksikon, (se f.eks. hans tilføjelse til *Drømmetydning* fra 1914 Kapitel 6.E). Men samtidig er symboler altså underlagt bestemte begrænsninger og lovmæssigheder. Vi har i virkeligheden at gøre med et ganske fundamentalt problem, nemlig hvordan sådanne fænomener som

tegn eller symboler overhovedet har mening eller betydning.

For Saussure er tegnets arbitraritet helt afgørende. Derfor afviser han symbol-begrebet. For andre, som f.eks. Peirce, er symboler en type tegn. Symboler må altså have mening på samme måde som tegn har mening. Den engelske filosof og logiker H.H. Price har gennemført en analyse af disse forhold i bogen *Thinking and Experience*. Han laver en skarp distinktion imellem tegn-mening, der er af typen »sorte skyer er tegn på regn«, og symbol-mening, af typen »ordet »rain« betyder på engelsk regn«. Det er jo ikke arbitrært at sorte skyer er tegn på regn, endelige fastlagt ved konvention. Regnen vil komme hvad enten de sorte skyer betegnes eller ej.

Det forekommer rimeligt at sondre mellem to positioner omkring dette spektrum. Den ene siger, at de to yderpunkter i spektret faktisk repræsenterer to forskellige typer af symboler, der kun har den helt formelle struktur til fælles. Dette medfører, at man egentlig helst vil tale om to forskellige begreber. Det konventionelt fastsatte versus det naturligt givne, d.v.s. det, hvor analogi og lighed spiller en væsentlig rolle. Den anden position, hvor der argumenteres for, at der er en afhængighed imellem de to typer af symboler. Price argumenterer således for, at distinktionen mellem arbitrær og naturligt stort set ikke lader sig trække præcist, og at den nok muligvis ingen mening har. Begge typer af symboler kan være induktive, dvs. erhvervet som betydende qua sammenkobling, og selve fastlæggelsen eller skabelsen af en konvention forudsætter ifølge Price, at man kan opfatte »naturlige« tegns mening, dvs. arbejde med symboler. Ingen perception er for så vidt meningsløs. Samme tese finder vi også hos filosofen og logikeren Alfred N. Whitehead. Selve den perceptuelle kategorisering er symbolismens centrale fænomen. Han siger:

»Symbolism from sense-presentation to physical bodies is the most natural and widespread of all symbolic modes«

Og senere definerer han symbolisme således:

»The human mind is functioning symbolically when some components of its experience elicit consciousness, beliefs, emotions, and usages, respecting other components of its experience. The former set of components are the 'symbols', and the latter set constitute the 'meaning' of the symbols. The organic functioning whereby there is transition from the symbol to the meaning will be called 'symbolic reference.'«

Ud over forholdet imellem tegn og symbol er der spørgsmålet om forholdet imellem symbol og metafor. I middelalderen blev de to nærmest identificeret. Men for os er der forskel. Selv om metaforen er skabt, og

som sådan i en vis forstand er konventionel, er det klart, at det element af analogi, der ofte ligger i metaforen, i hvert fald ikke peger i retning af symbolets arbitraritet eller kunstighed – tværtimod. Metaforen hviler ofte netop på strukturligheder imellem forskellige domæner, og disse ligheder er selvfølgelig ligheder under bestemte konceptioner, men dog stadig ikke arbitrære.

Vi kan sige at symbolets karakter af metafor peger i retning af en dimension, der går fra entydighed til flertydighed. I den algebraiske ligning er der flertydighed som basis for selve problemstillingen »hvilket tal dækker  $x$  over?«, underforstået at nu kan det være et af dem alle sammen, men senere, når ligningen er løst, er det et bestemt tal (eller eventuelt flere bestemte tal). Vi går fra flertydighed til entydighed. I metaforen forbliver der flertydighed. Ricoeurs overvejelser over symbol og hermeneutik i hans bog om Freud påpeger hele tiden dette forhold. For Ricoeur er flertydighed et næsten definatorisk træk ved symbolet, og sætter dermed selve hermeneutikkens problem. Derfor må han også ofre en lang note på Ernst Jones's fremstilling af den klassiske freudske symbol-teori, hvori denne anklages for at ville give symbolet entydighed. Det er kun i kraft af flertydigheden, at symbolet overhovedet kan fungere som symbol, dvs. som bærer af affektivitet. Vi kan måske sige det lidt perceptionsteoretisk, at kun det flertydige lader sig bruge som objekt for projektion. For Ricoeur er det kun igennem flertydigheden at tolkning kan foregå, og enhver afvikling af flertydigheden er i virkeligheden en tømning for mening. Vi kan sige, at hvis formalisering er umuligheden af at fortælle historier, så er symbolisering for Ricoeur muligheden af at fortælle den samme historie igen og igen, og få noget nyt ud af den hver gang. Det må dog samtidig være klart, at enhver symbolopfattelse, der arbejder med en sådan flertydighed, må forudsætte, at symboler ikke er konstitueret rent arbitrært eller konventionelt. Det fremgår også klart af de sammenhænge, som både Freud og Ricoeur arbejder med, idet der her hele tiden er tale om symboler, der har netop metaforens karakter. Og den er jo netop ikke rent arbitrær. Hvis den var det, ville den miste sin pointe og eksistensberettigelse. Den ville blive lig det tilfældige møde af en pistol og et strygebræt – igen alene offer for projektionen, og dermed en i denne indbygget struktur.

Denne problematik peger på et tredje forhold omkring symbolbegrebet, nemlig forholdet imellem det synlige og det usynlige. Et af diskussionspunkterne imellem den klassiske freudske symbolteori, som formuleret af Ernst Jones og Ricoeur, er, at Ricoeur ikke kan acceptere, at symboler er uløseligt knyttet til det, der er – og må forblive ubevidst. Symboler konstitueres igennem betydningsforandringer – hvad Laplanche har kaldt metabolismer – men ud fra materiale, der befinder sig i, og nødvendigvis må forblive i, det ubevidste. Symbolet er altså vejen til erkendelse af det

ellers uerkendte. Det er derfor tydning af drømme, der jo er struktureret omkring symboler, er vejen til det ubevidste. For Ricoeur er symboler knyttet til eksistensen, til væren, og som sådan knyttet til, at væren kan tale til os, at tilværelsen, ja overhovedet nogen ting, kan sige os noget. Men også for antropologen og religionsvidenskabsmanden er der tale om, at symbolet, som vi hørte Jung sige, er knyttet til noget uerkendt, noget skjult. For Augustin og Thomas Aquinas havde Gud klart nok realitet, den højeste grad af realitet, men var alligevel skjult bag symboler. Kun igennem disse og igennem symbolske ritualer skete erkendelsen. Der er ikke her tale om at symbolet er metafor, måske næsten tværtimod, men om, at der skabes en ontologisk dikotomi imellem det synlige og det usynlige, en ontologisk figur vi allerede finder i Platons hulelignelse. Det er klart at denne symbolfunktion deler analogien med metaforen, og også det forhold, at symbolet, ligesom metaforen, skal formidle en indsigt, der ellers er umulig. Forskellen er, at metaforen ikke nødvendigvis gaber over et ontologisk skel. Dette, at symbolet i denne brug både skaber og forudsætter en sådan ontologisk tvedeling, er måske en af grundene til at monomane enhedstænkere som Heidegger og Derrida bestemt ikke tænker ud fra dette begreb. Derrida siger i *Marges de la philosophie* om metaforen, at den indeholder sin egen død, og denne død er også filosofiens død.

Skjult i den traditionelle teori om symboler, som vi fandt den hos Hobbes og Locke, ligger egentlig samme problem. For hvis symboler refererer til bevidsthedsindhold, »ideas« eller begreber, hvordan refererer de så til verden eller virkeligheden. Hvordan er det overhovedet muligt at erkende noget om forholdet imellem begreber og verden, hvis de redskaber, vi har til dette, alene refererer til begreberne? Den reale, materielle verden bliver skjult og dermed i en vis forstand usynlig. Vi ser den muligvis, men så snart vi vil se den som noget, forsvinder den ind i symbolets skygge. Hvad enten man er platonist eller empirist ser det ud som om denne figur omkring det synlige og symbolske og det virkelige og usynlige forekommer.

En fjerde problematik omkring symboler er deres forhold til aksens mellem kognition og affektion. Som instrumenter for erkendelse er symboler klart nok kognitive fænomener. Logikken, matematikken, lingvistikken, alle arbejder de med et kognitivt symbolbegreb. Men det er ligeså klart, at symboler, forstået som de bliver det i antropologi og dybdepsykologi, er noget affektivt. Man kan måske sige, at symboler kan forstås på en akse fra at være noget vi bruger til erkendelse over til en funktion, hvor symboler – skjult for os – styrer vores adfærd og samspil med andre. Vi strukturerer ved hjælp af symboler i det ene tilfælde, og i det andet tilfælde struktureres vi af symboler. Den for mig at se ultimative teori om det sidste er Jacques Lacans teori om vores liv i den symbolske or-

den (han bruger begrebet symbol, på trods af at han i hvert fald er inspireret af Saussure, der bestemt ikke kunne lide dette begreb). Men for Lacan er der alligevel det interessante, at det først og fremmest er symbol-systemets autonomi, der interesserer ham. Det er det forhold, at et symbol kun er, hvad det er, i kraft af sine relationer til andre symboler, der er afgørende. Og det er selvfølgelig i kraft af dette, at den symbolske orden overhovedet er en orden.

H.H. Price skelner i *Thinking and Experience* imellem tre teorier om tænkningen. Der er billed-teorien, der siger, at vi tænker ved hjælp af indre mentale billeder. De primære repræsentanter er Berkeley og Hume. En moderne version taler om »mentale modeller«. Denne teori kunne også formuleres på den måde, at mentale billeder er de primære symboler, og alt andet er sekundært – herunder selvfølgelig sproget. Der er den klassiske teori, der siger at tænkning er inspektion af indre repræsentationer og deres relationer – egentlig ikke et synspunkt der formelt er meget forskelligt fra det platonistiske, at tænkning er inspektion af evige abstrakte former og relationerne imellem dem. Endelig er der den symbolistiske teori, der siger, at tænkning er erkendelse ved hjælp af manipulation med symboler. Tænkning er konceptuel, og noget er konceptuelt hvis det er formuleret i symboler. I sin stærke version, som den f.eks. er formuleret i den såkaldte »Strong AI« hypotese, er der anvendt en meget snæver symbolopfattelse. Et godt eksempel er Allen Newell's artikel »Physical Symbol Systems«. Newell er helt klar over symbolbegrebets bredde og dybde, men opfatter i artiklen symboler som alene 'tokens' der kan være elementer i en maskines operationer, og som derfor kan være kausalt effektive givet maskinens opbygning. For Newell er følgende en central definition:

»*Symbol systems are the same as universal machines*«

Men da det jo er klart, at et »a« i en maskine i en eller anden forstand er det samme symbol som »a« i en anden maskine, bliver Newell nødt til at definere symboler som en type af symbol-tokens, hvor disse tokens alle er identiske. Men derved introduceres i sig selv de to niveauer, der ofte giver problemer, nemlig symbol-token og symbol-type. Fysiske symbol-systemer er realiserede universelle maskiner. De bedste eksempler på sådanne er computere. Newell kan så – sammen med Herbert Simon – formulere den centrale tese, den fysiske symbol-system hypotese:

»The necessary and sufficient condition for a physical system to exhibit general intelligent action is that it be a physical symbol system«

Med denne tese og dens implementering i det tilknyttede forskningsprogram når den symbolistiske teori om tænkning et højdepunkt, og formodentlig også et endepunkt.

Denne teori og dens højdepunkt/endepunkt er én version af den afgørende forestilling, der har præget dette århundredes filosofi, nemlig at al tænkning er symbolsk, og at al betydning er struktureret sprogligt. At tænkning faktisk er umulig uden sproget, fordi den sker i sproget. Og sproget er symbolsk. Det er klart at med den fokusering, der videnskabeligt sker på symbolet i starten af århundredet, ligger tanken lige for. Og århundredets symbolske filosofiske helt, Ludwig Wittgenstein, præger helt klart denne tankegang, ja imprægnerer den. Men århundredet startede også med andre »opdagelser«, nemlig at mennesket som kreativt erkendende væsen skaber sin egen verden igennem de perceptioner og konceptioner det råder over. Det er typisk de gestalt-teoretiske erfaringer. Tabet af fortolkningens entydighed, der sætter hermeneutikken, tabet af bevidsthedens enerådighed, der skaber dybdepsykologien, og tabet af den vestlige kulturs selvfølgelighed, er erfaringsmæssige betingelser. De må respekteres. Men dertil må føjes erfaringerne med vores aktive konstruktion af vores omverden igennem både vore begreber og vore handlinger. Vi »gestalter« vores verden. Enhver erkendelse, selv den simpleste perception, forudsætter allerede begreber og på en vis måde også teorier. Observation er teori-ladet, som sloganet hedder i videnskabsfilosofien – baseret på gestaltpsykologiske eksempler. At vi gør det, som vi gør, er ikke tilfældigt, men er noget vi formodentlig kan redegøre for, i og med at vi tænker os selv i samspil med en omverden, i et historisk og evolutionært samspil med denne.

### **Symbol og begreb: den afgørende dimension**

I århundreder har der været sondret mellem tre grundlæggende opfattelser af begreber og betydning. Det drejer sig om realismen, konceptualismen og nominalismen. For realisten er symboler et naturgivet alfabet, en kode der afslører en anden virkelighed, den virkelige virkelighed. Moderne realister ser mennesket som en art tilskuer eller bruger af et sprog, et symbol-system, der så at sige allerede er der, som er struktureret og foreliggende, og som kan opdages. Henvisninger, betydninger, mening er ligeså »naturligt« et fænomen som DNA-koden, og ligeså uafhængigt af mennesket, og lige så meget en forudsætning for det og dets funktion. Blot må virkeligheden udvides noget i forhold til den, som normalt anses for værende forudsat i lærebøger i molekylær biologi. Der skal være plads til abstrakte objekter og til mentale systemer, der kan komme i forbindelse med disse. For nominalisten er der ikke andet end symbol-inskriptioner. Uden begreber, uden mening, uden intentionalitet



er det svært at rekonstruere den verden og de erfaringer vi faktisk har. Den symbolteoretiker, der mest konsekvent har forsøgt at gøre det på et stringent nominalistisk grundlag, er Nelson Goodman. Nominalisten er forlovet med den symbolistiske teori om tænkning. Symbolerne er for så vidt arbitrære, men de er basalt set ej heller her konstruerede. De er givet i og med, at der i et nominalistisk sprog ikke kan være symboler, der betegner andet end individer dvs. individuelle genstande. Det er Nelson Goodman's definition i *The Structure of Appearance*. I begge tilfælde falder begreber klart nok udenfor ontologien, og specielt falder begreber som mentale fænomener udenfor. Det er givet i og med at begge positioner jo netop ikke er konceptualistiske. For realisten er mening og sandhed givet, for nominalisten er mening og sandhed et spørgsmål om konvention. For den ene er symboler noget vi opdager, for den anden noget vi bruger til alene at referere til individer, for det er det eneste der eksisterer. Hvis vi skal redegøre for mennesket som et både frit og tænkende væsen, så må vi, så vidt jeg kan se, forkaste både nominalisme og realisme. For der er for mig at se ikke tvivl om, at tænkning både involverer brug af symboler og brug af billeder – og også brug af begreber. Forholdet mellem symbol og begreb bliver derfor vigtigt. Og med vore begreber er vi i stand til at erkende sandt eller falskt. Både symboler og begreber er systemer, og de er i en stadig interaktion med hinanden og med vore erfaringer som handlende og erkendende væsener. Som frit tænkende er vi kreative. Som Price siger:

»In free thinking we think 'in' all sorts of sensible and quasi-sensible particulars, and indeed in principle there is no limit to their variety. We think in words, in images, in gestures, or incipient gestures, in pantomimic actions, with models or sketches or other sensible replicas.«

Disse er dog ikke eksempler på begreber. For konceptualisten må selvfølgelig hævde, at netop begreber er ikke-individer. Ellers ville det være umuligt for to personer at have samme begreb. Om tænkningen fortsætter Price:

»The peculiarity of thinking, as opposed to other forms of cognition – the paradox of it, if you like – consists in this: on the one hand, we have to use non-instantiative particulars to think in, and cannot think without them; on the other hand, we manage perfectly well with them, and they serve us almost as effectively as if they *had* been instances of the concepts thought of.

It is these non-instantive particulars, used in free thinking, which have been called *symbols* ....«

At der er begreber, er udtryk for de forhold omkring symboler og symbolbrug, som har kollektiv, overindividuel og tvangsmæssig karakter. Det skyldes at begreber i deres relation til verden er udtryk for vores erfaring i omgang med den. Hvis symbolet er arbitrært, men samtidig kun får mening som element i en struktur, så er strukturen jo ikke på samme måde arbitrær. Og denne struktur er i hvert fald hverken et individ eller en »non-instantive particular«. Som sådan er studiet af symboler og symbolstrukturer ikke kun kongevejen til det ubevidste, men også en vej til erkendelse af os selv som handlende og erkendende væsener.

## LITTERATUR:

- ALVESON, M. & BERG, P.O. (1992): *Corporate Culture and Organizational Symbolism*, Berlin. ARISTOTELES, ed. Stigen, A. (1964): København.
- Cambridge History of Renaissance Philosophy (1988), eds. Schmitt, C.B. & Skinner, Q. Cambridge.
- CASSIRER, E. (1971): *Idee und Gestalt*, Darmstadt.
- CASSIRER, E. (1972-75): *Philosophie der symbolischen Formen*, Darmstadt.
- CASSIRER, E. (1923): »Der Begriff der symbolischen Form im Aufbau der Geisteswissenschaften« i *Vorträge der Bibliothek Warburg*, Leipzig.
- DERRIDA, J. (1972): *Marges de la philosophie*, Paris.
- FREUD, S. (1974): *Drømmetydning 1-2*, København.
- FREUD, S. (1972): *Forelæsninger til indføring i psykoanalysen*, København.
- GOODMAN, N. (1951): *The Structure of Appearance*, Indianapolis.
- GOODMAN, N. (1968): *Languages of Art – An Approach to a Theory of Symbols*, Indianapolis.
- HAUGELAND, J. (1985): *Artificial Intelligence – The Very Idea*, Cambridge, Mass.
- HOBBS, Th. (1962): *De Corpore*, i Peters, R.S.: *Hobbes – Body, Man and Citizen*, New York.
- HÄGGLUND, B. (1981): *Teologins historia*, Malmö.
- JUNG, C.G. (1923/1949): *Psychological Types*, London.
- KRÄMER, S. (1988): *Symbolische Maschinen – Die Idee der Formalisierung in geschichtlichem Abriss*, Darmstadt.
- LACAN, J. (1975): »Le savoir et la vérité« i *Encore, Le Seminaire livre XX*, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1990): *Nye fundament for psykoanalysen*, Århus.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J.-B. (1972): *Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt.
- NEWELL, A. (1980): »Physical Symbol Systems«, *Cognitive Science*, 4.
- PAETZOLD, H. (1995): *Ernst Cassirer – Von Marburg nach New York, Eine philosophische Biographie*, Darmstadt.
- PRICE, H.H. (1953): *Thinking and Experience*, London.
- RICOEUR, P. (1969): *Die Interpretation*, Frankfurt.
- SAUSSURE, F. de (1915/1983): *Cours de linguistique generale*, Genève/Paris
- STJERNFELT, F. (1991): »Korrespondenser – metaforens semiotik mellem kognition og poesi«. Arbejdpapir 85/Center for Kulturforskning, Århus.
- TURNER, V. (1970): »Symbols in Ndembu Ritual«, i Emmett & MacIntyre eds. *Sociological Theory and Philosophical Analysis*, London.
- WHITEHEAD, A.N. (1928): *Symbolism – Its Meaning and Effect*, Cambridge.